1

Een vermoeid land van vier vragen

I. DE BABY-OORLOG

Een kille januaridag in Jeruzalem, aan het eind van de middag, vlak voor het begin van de joodse sabbat. De winterzon nadert de horizon en hult de vergulde Rotskoepel op de Tempelberg in een donkerrood licht. Gezien vanuit het oosten, waar de muezzin op de Olijfberg zojuist zijn oproep tot het gebed heeft beëindigd, hangt er een vlekkerig roze stralenkrans van stof en uitlaatgassen om de gouden koepel.

Op dit uur is de Tempelberg zelf, de heiligste plek van het jodendom, een van de rustigste plekken in deze oeroude stad. Hij is leeg en verlaten, op enkele in overjassen gehulde geleerden na, die met hun boeken onder de arm haastig over het kille, door hoge cipressen overschaduwde plein lopen. Ooit heeft hier het originele tabernakel van koning Salomo gestaan. Het bevatte de Ark des Verbonds, die weer de stenen tafelen bevatte waarop, zo geloofde men, Mozes de Tien Geboden had uitgehakt. In 586 v.Chr. hebben de Babylonische invallers alles vernietigd en het Joodse volk in gevangenschap weggevoerd. Een halve eeuw later werden ze door de Perzische keizer Cyrus de Grote bevrijd, zodat ze konden terugkeren om hun tempel te herbouwen.

Rond 19 na Christus werd de Tempelberg door koning Herodes gerenoveerd en versterkt met een vestingmuur, die nog geen negentig jaar later door de Romeinen weer zou worden neergehaald. Hoewel ballingschap uit het Heilige Land zowel daarvoor als daarna heeft plaatsgevonden, is deze Romeinse vernietiging van de tweede tempel van Jeruzalem het bekendste symbool van de diaspora, waarbij de Joden verspreid raakten over Europa, Noord-Afrika en het Midden-Oosten.

Tegenwoordig vormt een overgebleven fragment van de bijna 20 meter hoge muur rondom de tweede tempel in het oude Jeruzalem, dat bekend staat als de Klaagmuur, een verplicht reisdoel voor joden die Israël bezoeken. Om te voorkomen dat ze per ongeluk hun voeten zouden neerzetten op grond waar ooit het Heiligste der Heiligen heeft gestaan, verbiedt een officiële rabbijnse verordening joden om de Tempelberg zelf te beklimmen. Hoewel het verbod zo nu en dan genegeerd wordt, en een uitzondering te regelen valt, verklaart dit waarom de Tempelberg

wordt beheerd door islamieten, die hem eveneens als heilig beschouwen. Op een nacht is de profeet Mohammed, volgens de overlevering, op een gevleugeld paard van hieruit helemaal naar de zevende hemel en terug gevlogen. Alleen Mekka en Medina, respectievelijk zijn geboorteplaats en de plaats waar hij begraven ligt, worden als nog heiliger beschouwd. Israël en de islam zijn overeengekomen – een van de weinige punten waarop die twee het ooit eens zijn geworden – dat alleen moslims op deze heilige grond mogen bidden, die door hen al-Haram al-Sharif wordt genoemd.

Maar er komen minder moslims dan vroeger. Vóór september 2000 kwamen ze hier bij duizenden en stonden ze in lange rijen voor een fontein omgeven door stenen banken om zich te reinigen en te zuiveren voordat ze het karmozijnrode tapijt betraden van de al-Aqsamoskee aan de overkant van het plein, tegenover de Rotskoepel. Ze kwamen hier vooral op vrijdagmiddag om de wekelijkse preek van de imam aan te horen, waarin die zich niet alleen bezighield met de Koran maar ook met de actualiteit.

Een van de onderwerpen waarover toen werd gesproken, herinnert Khalil Toufakji zich, was wat de mensen gekscherend 'Yasser Arafats biologische wapen' noemden. Alleen was het geen grapje. Zoals Toufakji, tegenwoordig een Palestijnse demograaf in dienst van de Jeruzalemse Arab Studies Society, zich herinnert: 'In de moskee, op school en thuis werd ons verteld dat we veel kinderen moesten krijgen, en daar waren allerlei redenen voor. In Amerika of Europa kun je de politie bellen als er een probleem is. In een oord zonder wetten om je te beschermen, vertrouw je op je familie.'

Hij zucht en strijkt over zijn keurige grijze snorretje: zijn eigen vader was een politieman. 'Hier heb je een grote familie nodig om je veilig te voelen.' In Gaza is het zelfs nog erger, voegt hij daaraan toe. Een leider van Hamas daar had veertien kinderen en vier echtgenotes. 'Onze mentaliteit gaat terug op de bedoeïenen. Als je stam maar groot genoeg is, is iedereen bang voor je.'

Een andere reden voor die grote gezinnen, beaamt Toufakji, is voor de Israëliërs zeker geen grapje. Het beste wapen van de PLO, zei haar leider Arafat graag, was de Palestijnse baarmoeder.

Tijdens de ramadan hadden Toufakji en zijn dertien broers en zussen deel uitgemaakt van de half miljoen gelovigen die de al-Aqsamoskee vulden of buiten op het Haram al-Sharif-plein moesten blijven staan. Dat was vóór die dag in september 2000 waarop de voormalige Israëlische minister van Defensie, Ariel Sharon, onder begeleiding van duizend man Israëlische oproerpolitie een bezoek bracht aan de Tempelberg. Sharon was destijds kandidaat voor het premierschap. Hij was ooit door een Israëlische commissie schuldig bevonden aan opzettelijke nalatigheid bij het beschermen van meer dan duizend Palestijnse vluchtelingen, die tijdens de Libanese burgeroorlog van 1982 waren uitgemoord door christelijke falangisten ter-

wijl zijn Israëlische bezettingsmacht werkeloos toekeek. Sharons uitstapje naar de Tempelberg, dat was bedoeld om de historische rechten van de Israëliërs daarop te bevestigen, leidde tot demonstraties waarbij met stenen werd gegooid, waarop weer werd gereageerd met traangas en rubberkogels. Toen er vanaf de Tempelberg stenen werden gegooid naar joden die aan het bidden waren voor de aan de voet daarvan gelegen Klaagmuur, werd overgestapt op echte kogels.

Het geweld escaleerde al snel. Het leidde in Jeruzalem en omstreken tot honderden doden en zou naderhand bekend komen te staan als de Tweede Intifada. Na verloop van tijd kwam het tot zelfmoordbomaanslagen, die weer werden gevolgd, vooral nadat Sharon tot premier was gekozen, door jaren van wederzijdse vergeldingsacties voor schietpartijen, massamoorden, raketaanvallen en nog meer zelfmoordaanslagen, tot Israël zichzelf achter hoge muren begon op te sluiten.

Een torenhoge, meer dan 200 kilometer lange barrière van beton en prikkeldraad omcirkelt nu vrijwel de gehele Westelijke Jordaanoever, behalve waar ze ver over de 'Groene Lijn' gaat – de lijn die aangeeft waar de gebieden beginnen die door Israël sinds de Zesdaagse Oorlog van 1967 bezet worden gehouden. Hier en daar loopt deze muur zigzaggend door steden als Bethlehem en Groot-Jeruzalem. Dat hij daarbij zo nu en dan een lus om bepaalde buurten maakt, zodat de Palestijnen niet alleen afgesneden raken van Israël maar ook van elkaar en van hun akkers en boomgaarden, heeft geleid tot de beschuldiging dat de muur niet alleen bedoeld is om de Israëlische bevolking te beschermen, maar ook om grondgebied te annexeren en waterbronnen in bezit te nemen.

De muur maakt het de Palestijnen ook onmogelijk om de al-Aqsamoskee te bereiken, behalve dan als ze in Israël wonen of in binnen de veiligheidsmuur gelegen delen van Oost-Jeruzalem. Maar vaak krijgen alleen Palestijnse mannen van vijfenveertig jaar en ouder toestemming van de Israëlische politie om de metaaldetectors bij de toegangspoorten van de Tempelberg te passeren. Officieel gebeurt dat om Arabische jongeren tegen te houden die anders misschien in de verleiding zouden komen om stenen te gooien naar de joden – en dan vooral naar buitenlandse joodse toeristen die papiertjes met gebeden erop in de kieren tussen de grote blokken witte kalksteen van de Klaagmuur schuiven, die hoog boven het aangrenzende plein uitrijst.

Die gewoonte is vooral heel populair aan het begin van de sabbat, maar de afgelopen jaren is het zelfs voor joden een hele uitdaging geworden om op vrijdagavond kort voor zonsondergang in de buurt van de Klaagmuur te komen. Tenzij je een *charedi* bent, en een man.

Het Hebreeuwse woord charedi betekent letterlijk 'angst en beven'. In het hedendaagse Israël verwijst het naar ultraorthodoxe joden, die met hun sombere kleding en vurige beven van ontzag voor God teruggrijpen op vervlogen eeuwen in verre landen, waar hun voorouders tweeduizend jaar lang in ballingschap hebben

verkeerd. Tot ontsteltenis van joden die geen charediem zijn, is de Klaagmuur in wezen door hen in beslag genomen en tot een charediem-synagoge gemaakt. Op de sabbat wordt de Klaagmuur bijna overspoeld door een golf van tienduizenden diep buigende, van ontzag trillende, in verrukking verkerende, zingende, lofprijzende en biddende, in lange zwarte jassen gehulde mannen met breedgerande hoeden op en pijpenkrullen in hun haar – op een klein deel van de muur na, dat met een hek is afgezet en dat is gereserveerd voor vrouwen, dat wil zeggen, voor vrouwen die het wagen om de muur te benaderen. Vrouwen die erop staan om gebruik te maken van het recht van een joodse vrouw om de gebedsriemen om te binden en de talliet te dragen – of wat de charediem nog het meeste afgrijzen inboezemt, om een gebedsrol daadwerkelijk aan te raken en eruit te lezen – kunnen bespuwd worden door charediem-mannen, die ook wel stoelen naar deze schaamteloze godslasteraars hebben gegooid; ook zijn ze voor hoer uitgemaakt door schreeuwende rabbijnen die proberen hun sabbatliederen te overstemmen.

Vrouwen, geloven extremistische charediem, dienen thuis te zijn om het sabbatmaal klaar te maken voor hun vrome mannen en snelgroeiende gezinnen. Hoewel de charediem nog steeds een minderheid vormen zijn ze vastbesloten om daar verandering in te brengen, en de eenvoudige tactiek waarvan ze zich bedienen is voortplanting. Charediem-gezinnen hebben gemiddeld bijna zeven kinderen en in vele gevallen meer dan tien. Hun talrijke nakomelingen worden beschouwd als de oplossing voor twee problemen: dat van de moderne joden die hun religie bezoedelen, en dat van de Palestijnen, die dreigen zich nog veel sneller voort te planten dan de joden in hun historische thuisland.

In het Jeruzalemse dagblad *Haaretz* heeft een bericht gestaan over een charediman die er prat op gaat dat hij 450 nakomelingen heeft. Het aantal charediem groeit zo snel dat Israëlische politici zich gedwongen voelen om charediem-partijen op te nemen in de coalities die de Israëlische regering vormen. Dergelijke politieke zeggenschap heeft de ultraorthodoxen privileges verschaft die bij andere Israëliërs grote verontwaardiging wekken: vrijstelling van dienstplicht (ze worden verondersteld het jodendom te verdedigen door hun onophoudelijke Thorastudie) en een overheidstoelage voor elk Israëlisch kind dat ter wereld komt. Tot 2009 werd de subsidie bij elk volgend kind zelfs hoger, tot de kosten van de steeds snellere bevolkingsgroei zelfs de conservatieve premier Benjamin Netanyahu zo de stuipen op het lijf joegen dat hij de subsidie terugbracht tot een vast bedrag per kind. Als die verlaging een remmend effect heeft gehad op de voortplanting van de charediem, dan is daar nog niets van te merken bij de Klaagmuur, waar duizenden jonge jongens met zwarte keppeltjes en heen en weer wiegende pijpenkrullen om hun dansende, bebaarde vaders heen zwermen.

Een wassende maan, zo geel als Jeruzalemse kalksteen stijgt hoog boven de ommuurde oude stad uit, en de charediem keren in grote drommen huiswaarts – te

voet, want op de sabbat zijn motorvoertuigen verboden – waar ze worden opgewacht door hun zwangere vrouwen en hun dochters. De meesten gaan onderweg naar Mea She'arim, een van de grootste buurten van Jeruzalem, die zichtbaar in verval aan het raken is onder de druk van zoveel mensen. Thorastudie levert weinig of geen geld op, en hoewel charediem-vrouwen over het algemeen alle baantjes aannemen die zich maar laten verenigen met het opvoeden van de kinderen, leeft meer dan een derde van alle charediem-gezinnen onder de armoedegrens. In de afgeleefde flatgebouwen zijn de hallen afgeladen met kinderwagens. Het ruikt er naar overvolle vuilnisbakken, overbelaste rioleringen en – nogal verrassend voor een plek waar op sabbat geen motorvoertuigen mogen rijden – dieselmotoren. Omdat vele charediem nadrukkelijk van mening zijn dat de Israel Electric Corporation heiligschennis pleegt door haar kolencentrales ook op de sabbat in bedrijf te houden, worden er in de kelders van Mea She'arim vóór zonsopgang honderden aggregaten opgestart om de lampen te laten branden. De traditionele Zemirot om de sabbattafels worden gezongen met hun doffe geronk op de achtergrond.

Vier kilometer ten noorden van Mea She'arim rijst een reeks kalksteenrichels op. Op een heuvel vlak aan de andere kant van de Groene Lijn, Ramat Shlomo, bevindt zich een oude steengroeve waaruit de bijna 10 meter lange platen steen afkomstig zijn die Herodes heeft gebruikt voor de grondslagen van de tweede tempelmuur. In 1970, niet lang nadat het gebied werd veroverd, heeft Israël hier een bos geplant. Anders dan de eerste bossen van het Joods Nationaal Fonds – lange rijen streng in het gelid staande dennen en Australische eucalyptusbomen die waren gefinancierd met munten die door joodse kinderen overal ter wereld in blauwe JNF-collectebusjes waren gestopt – was dit een gemengd bos, waar ook wat inheemse eiken, coniferen en terpentijnbomen waren geplant. Het bos werd tot natuurreservaat uitgeroepen, een aanduiding waar de Palestijnen tegen protesteerden omdat het volgens hen bedoeld was om de groei van het nabijgelegen Arabische dorpje Shuafat onmogelijk te maken. Hun argwaan bleek gerechtvaardigd toen het bos in 1990 met bulldozers werd gerooid om ruimte te maken voor een nieuwe Jeruzalemse charediemwijk – of een nieuwe nederzetting op de Westelijke Jordaanoever, dat hangt ervan af wie je spreekt.

'We hebben de hele heuvel kaalgeschoren,' geeft de chassidische rabbijn en Ramat Shlomo-kolonist Dudi Zilbershlag toe. Zilbershlag is een van de oprichters van de non-profitorganisatie Haredim for the Environment (een naam die ook vertaald kan worden als Angst en Beven voor het Milieu), en in die hoedanigheid spijt hem dat. 'Maar daarna,' voegt hij eraan toe, en hij kijkt ineens heel wat vrolijker, 'hebben we opnieuw bomen geplant.'

In zijn woonkamer, omgeven door hardhouten boekenkasten met glazen deurtjes, die vol staan met lange rijen in leer gebonden kabbalistische en Talmoedische literatuur, neemt hij een slokje rozenbotteltheé. Eén boekenkast staat vol met zilve-

ren menora's en kidoesjbekers. Hij is een stevig gebouwde man van in de vijftig met een brede glimlach, dikke grijze pijpenkrullen komen aan weerszijden van zijn gezicht onder zijn zwarte keppeltje uit en zijn grijze baard reikt tot aan het zwarte vest dat hij over zijn witte overhemd en talliet draagt. Zilbershlag is ook de oprichter van de grootste Israëlische liefdadigheidsinstelling Meir Panim, een netwerk van gaarkeukens. Zijn ultraorthodoxe milieugroepering houdt zich voornamelijk bezig met stedelijke kwesties: geluidsoverlast, luchtvervuiling, verkeersopstoppingen, het in de openlucht verbranden van afval en de alomtegenwoordige junkfoodverpakkingen waarmee de overvolle charediem-wijken bezaaid zijn. Maar zijn eigen belangstelling gaat verder, richt zich op natuurbehoud.

'Volgens de gematria,' – de kabbalistische numerologie – 'zijn de woorden voor God en natuur gelijkwaardig aan elkaar. Dus natuur is hetzelfde als God,' legt hij uit.

Je hebt geen wonderen nodig, zegt hij, om te weten dat God bestaat. 'Ik zie God in de details van de natuur: de bomen, valleien, de hemel en de zon.' Maar toch, in een raadsel dat wellicht alleen valt op te lossen door een kabbalist, merkt hij op dat het overleven van de joden afhankelijk is geweest van wonderen die te maken hadden met Gods heerschappij over de natuurwetten, die Hij zelfs soms tijdelijk heeft opgeheven. 'Een klassiek voorbeeld is het vertrek van Israël uit Egypte. Hij heeft de zee doen wijken.'

Dat wonder werd voorafgegaan door andere onnatuurlijke mirakelen: water dat in bloed veranderde; kikkers die neerregenden in de woestijn; een nacht die drie dagen duurde; hagelstenen die alleen Egyptische gewassen vernietigden; en een dodelijke epidemie waarvan alleen Egyptisch vee en Egyptische eerstgeborenen het slachtoffer werden. Al deze goddelijke interventies worden herdacht tijdens de sedermaaltijd, die begint met joodse kinderen die vier traditionele vragen stellen over de symboliek van deze avond. De antwoorden, die in de loop van de maaltijd gegeven worden, beschrijven Israëls wonderbaarlijke verlossing uit de slavernij.

In alle hoeken en gaten van Dudi Zilbershlags huis is wel iets te zien – een kinderwagen, een box, een wiegje – van de kinderen die deze vragen hebben gesteld. Hij en zijn vrouw Rivka hebben er elf gehad, en ze verwachten een veelvoud daarvan aan kleinkinderen te krijgen. Maar niets is ooit zeker in dit mythische land, waar de wrijving tussen de twee volkeren die er aanspraak op maken de atmosfeer doet zinderen van de spanning. Terwijl de spanning met de dag stijgt, en ook de aantallen mensen waarom het gaat steeds groter worden, doordat beide partijen elkaar proberen te overtroeven in bevolkingsgroei, beginnen zowel Joden als Arabieren over het gehele politieke en religieuze spectrum zich bewust te worden van een harde werkelijkheid:

In het historische Palestina – dat wil zeggen, het land tussen de Middellandse Zee

en de Jordaan in de betwiste gebieden van Israël en Palestina, een strook land van nauwelijks tachtig kilometer breed – wonen nu bijna twaalf miljoen mensen.

In de nasleep van de Eerste Wereldoorlog meenden de Britten, die met een internationaal mandaat Palestina bestuurden, dat dit land, dat voor een groot deel uit woestijn bestond, hooguit zou kunnen voorzien in het levensonderhoud van tweeenhalf miljoen mensen. In een poging om de weifelende Britse regering ervan te overtuigen dat het gebied een thuisland voor de Joden zou moeten worden, betoogde de zionist David Ben-Gurion in de jaren dertig van de twintigste eeuw dat Joodse vastberadenheid en vindingrijkheid het een ander aanzien zouden kunnen geven. 'Geen vierkante centimeter land zullen we verwaarlozen; geen enkele waterbron zullen we niet aftappen; geen enkel moeras zullen we niet droogleggen; geen enkel duin zullen we niet vruchtbaar maken; geen kale heuvel zullen we niet met bomen overdekken; we zullen niets onberoerd laten,' schreef de toekomstige premier van Israël: Ben-Gurion verwees daarmee naar het vermogen van de Palestijnse grond en waterbronnen om menselijk leven te ondersteunen, zowel dat van de Joden als van de Arabieren, die hij in zijn vroege geschriften vreedzaam naast elkaar zag leven.

Hij was ervan overtuigd dat het land zes miljoen mensen in leven kon houden. Later, als premier, zou Ben-Gurion beloningen aanbieden aan Israëlische 'heldinnen' die tien of meer kinderen hadden gekregen (na verloop van tijd werd daarmee gestopt omdat er zo veel Arabische vrouwen tot de winnaressen behoorden). Tegenwoordig verdubbelt de Israëlische charediem-bevolking zich om de zeventien jaar. De Arabische bevolking van het historische Palestina – Israël, de Westelijke Jordaanoever en de Gazastrook – bestaat echter voor de helft uit mensen die net de vruchtbare leeftijd hebben bereikt of die binnenkort zullen bereiken, en kan in 2016 talrijker zijn dan de Joodse bevolking.

Op dat punt worden de voorspellingen over welke partij deze demografische wedren zal gaan winnen – of verliezen, dat ligt in het oog van de beschouwer – nogal wazig. Historisch gezien is een groot deel van Israëls bevolkingsgroei een gevolg geweest van de immigratie van Joden uit andere landen.

Zo zijn er na de val van de Sovjet-Unie meer dan een miljoen Russen het land binnengekomen. Toch is het aantal Joden dat zich in Israël vestigt dramatisch teruggelopen. Er zijn tegenwoordig veel meer Joden die vanuit Israël naar de Verenigde Staten verhuizen, dan omgekeerd. Maar omdat de bevolkingsgroeicijfers onder de charediem exponentieel stijgen, kunnen de Joden in de jaren twintig van deze eeuw weer in de meerderheid zijn. In ieder geval tijdelijk.

Zelfs nog belangrijker dan wie aan kop ligt, is iets wat Joodse noch Arabische demografen ontkennen: als alles op deze voet blijft doorgaan, zal het aantal mensen dat ingeklemd zit tussen de zee en de Jordaan halverwege deze eeuw bijna verdubbeld zijn, en minstens 21 miljoen bedragen.

Zelfs Jezus' wonder met de broden en de vissen zou dan misschien niet voldoende zijn om in de behoeften van al die mensen te voorzien. Dergelijke onverbiddelijke rekenkunde leidt tot vier nieuwe vragen:

De eerste vraag

Hoeveel mensen kan het land werkelijk in leven houden? En trouwens, want de invloed van dit heilige land strekt zich uit tot ver voorbij zijn betwiste grenzen, hoeveel mensen kan onze planeet in leven houden?

Waar ter wereld deze vraag dan ook gesteld mag worden, alleen iemand die over panoramische kennis, deskundigheid en verbeeldingskracht beschikt, kan een poging doen om hem te beantwoorden. Welke mensen? En wat eten ze dan? Waar vinden ze beschutting tegen de elementen, en hoe verplaatsen ze zich van de ene plek naar de andere? Waar halen ze hun water vandaan – en hoeveel water krijgen ze? En brandstof: hoeveel hebben ze daarvan tot hun beschikking, en hoe gevaarlijk zijn de uitlaatgassen die verbranding daarvan oplevert? En, om terug te keren naar de voedselkwestie, verbouwen ze dat voedsel zelf? En als ze dat zelf verbouwen, hoeveel kunnen ze dan oogsten? Die laatste vraag roept vele andere op. Hoeveel regent het? Hoeveel rivieren stromen er door het land? Hoe goed en vruchtbaar is de grond? Hoeveel kunstmest en andere chemische middelen worden er bij de landbouw gebruikt en wat zijn de nadelen daarvan?

En daarmee is de lijst nog niet af: in wat voor huizen wonen al die mensen: hoe groot zijn ze? En waarvan zijn ze gemaakt? Als ze met behulp van plaatselijke materialen zijn gebouwd, hoeveel is daarvan dan beschikbaar? (Een hint: hoewel de helft van Israël uit woestijn bestaat, tekenen zich toch al tekorten af aan zand dat geschikt is voor de bouw, en dat geldt in nog veel sterkere mate voor het water dat nodig is om cement te maken.) Hoe staat het met geschikte bouwgrond – en met alle wegen, rioleringen en gas- en elektriciteitsleidingen waarmee die met de rest van het land verbonden moeten worden? En met de infrastructuur voor alle scholen, ziekenhuizen en bedrijven die nodig zijn om werk te bieden aan en in de behoefte te voorzien van... hoeveel mensen?

Om een afdoende antwoord op dergelijke vragen te krijgen, hebben we niet alleen bijdragen nodig van ingenieurs en economen, maar ook van ecologen, geografen, hydrologen en agronomen. Maar in Israël en Palestina, en overal elders, worden de meeste beslissingen niet door dergelijke mensen genomen. De politiek, die niet alleen het zakenleven en de cultuur omvat maar ook de militaire strategie, vormt al sinds het begin van de beschaving de ultieme arbiter, en is dat ook tegenwoordig nog zo.

Dudi Zilbershlag is niet alleen directeur van een non-profitorganisatie met gevoel voor commercie en politiek, maar voor een chassidische rabbijn beschikt hij

ook over een stevige dosis cultureel realisme, in ieder geval tot op bepaalde hoogte. Hij aanvaardt dat Israël niet alleen religieuze maar ook seculiere Joden nodig heeft – wie moet anders al die Talmoedgeleerden onderhouden? – en hij aanvaardt zelfs, voegt hij daaraan toe, dat zijn kinderen uiteindelijk zullen moeten zien samen te leven met de Arabieren. 'We moeten een gemeenschappelijke taal zien te vinden en de vrede laten overwinnen.'

Er is echter één ding waartoe hij niet in staat is: hij kan zich niet voorstellen dat hij ooit iets zou doen om het aantal kinderen te beperken dat zijn volgelingen ter wereld brengen.

'God brengt kinderen ter wereld. Hij zal een plaats voor hen vinden,' zegt Rachel Ladani, een charedi die mensen voorlicht over milieukwesties.

Het woord 'bevolkingsbeperking' mag voor sommige mensen dan huiveringwekkende associaties oproepen met malthusianisme of Chinese totalitaire praktijken, maar voor chassidische joden als Ladani en Zilbershlag is het zelfs volstrekt ondenkbaar. Ladani woont in het ultraorthodoxe Bnei Brak, de dichtstbevolkte stad van Israël, niet ver landinwaarts van de kuststad Tel Aviv. Ze ziet geen conflict tussen milieuvoorlichting en het feit dat ze moeder is van een gezin met acht kinderen. De chassidische levenswijze van haar familie houdt in dat ze lopend naar de winkels, naar school en naar de synagoge gaat, en zich slechts zelden buiten haar eigen wijk waagt. Geen van hen, ook Rachel niet, heeft ooit in een vliegtuig gezeten. 'Mijn twee dochters en zes zonen produceren minder kooldioxide in een jaar,' zegt ze graag, 'dan iemand uit Amerika die een bezoek brengt aan Israël in één vlucht.'

Dat mag dan misschien zo zijn, maar die acht kinderen hebben allemaal wel voedsel en onderdak nodig, en dat vraagt om materialen en infrastructuur – en dat geldt ook voor de talloze nakomelingen die zij weer zullen krijgen. En hoewel allerlei belangrijke winkels dichtbij zijn – koosjere slagers, kruideniers, falafelzaakjes en vele winkels in babyartikelen en pruiken (de bescheiden hoofdbedekking die orthodoxe vrouwen dienen te dragen; die van Rachel is een roodbruin pagekopje) – is het duidelijk dat zelfs de sober en ingetogen levende charediem niet immuun zijn voor moderne, energieverslindende verlokkingen. In Bnei Brak zie je overal auto's geparkeerd staan: op vluchtheuvels, met de wielen half op het trottoir. Motoren zwermen door straten die zijn volgepropt met door satellietschotels overladen huizen.

Dit is de dichtste mensenmassa in het noordelijke deel van Israël, dat niet uit woestijn bestaat, en met zijn 740 mensen per vierkante kilometer is de bevolkingsdichtheid hier groter dan in welk ander land in de westerse wereld. (Nederland, het dichtstbevolkte land van Europa, heeft 403 mensen per vierkante kilometer.) Dus wat denkt Rachel Ladani dat er gaat gebeuren als de bevolking van haar land zich in 2050 verdubbeld heeft? Of wat denkt ze dat er met onze wereld gaat gebeuren, die volgens de

Verenigde Naties halverwege deze eeuw misschien wel tien miljard mensen zal moeten huisvesten?

'Daar hoef ik niet over na te denken. God heeft het probleem geschapen, en Hij zal het ook oplossen.'

Ooit stond hier niet ver vandaan een dennenbos, waar Rachels moeder, een Russische immigrante, haar de namen van de vogels en bloemen leerde. Toen ze nog maar tien was, kwam ze een landschapsarchitecte tegen – een dubbele openbaring: ze wist niet dat er zoiets als landschapsarchitectuur bestond, en al evenmin dat vrouwen uit werken konden gaan. Toen ze op haar negentiende trouwde, heeft ze de rabbijn die de dienst leidde niet gezegd dat ze zich ook had ingeschreven bij Technion, het Israëlische Instituut voor Technologie. Het heeft haar vijf jaar studeren gekost om haar graad te behalen, en in die tijd heeft ze ook drie kinderen gebaard.

Zij en haar man Eliezer, het hoofd van een school voor kinderen met leerproblemen, zijn erin geslaagd om er nog eens vijf bij te krijgen, terwijl Rachel intussen haar best deed om hun uit zijn voegen barstende stad mooi te houden. Toen ze veertig was, ontdekte ze Israëls belangrijkste milieudenktank, het Heschel Center for Environmental Learning and Leadership in Tel Aviv. Net als Technion was het niet orthodox, maar opende het haar de ogen, en veranderde het haar leven zonder haar geloof te veranderen.

'Het milieu is net als de Thora. Het is een deel van je,' zegt ze tegen de meisjes aan wie ze les geeft op religieuze scholen. In een land waar schoolkinderen ooit vaderlandslievende liederen zongen over zionisten die het land een ander aanzien geven door het met een laag beton te bedekken, leert zij hen om hun ogen te openen door te kijken hoe zaadjes ontkiemen, en door net zolang naar de natuur te kijken tot ze die werkelijk beginnen te zien. Ze citeert uit een oude midrasj, een rabbijns commentaar op de Thora, waarin God Adam de bomen van de hof van Eden laat zien en zegt: 'Zie mijn werk, en hoe mooi het is. Alles wat ik heb geschapen, heb ik geschapen voor u.'

Maar zoals Jeremy Benstein, de oprichter van het Heschel Center, in 2006 opmerkte in zijn boek *To Judaism and the Environment,* waarschuwt God Adam in diezelfde midrasj daarna met de woorden: 'Pas op dat je mijn wereld niet bezoedelt en vernietigt, want als je die te gronde richt is er niemand die na jou zal komen om hem weer te herstellen.'

Toen hij dat citaat gebruikte, reageerde Benstein daarmee op het theologische optimisme van de zeer vromen, die erop vertrouwen dat God ons op de een of andere manier niet in de steek zal laten als we maar doen wat in zijn ogen juist is. 'Er wordt ons hier gevraagd,' benadrukt hij tegenover zijn lezers, 'om er niet op te vertrouwen dat wonderen onze problemen wel zullen oplossen. God maakt duidelijk dat er niemand na ons komt om de rommel op te ruimen.'